

หลักบ้านหลักเมือง กระบวนการพัฒนาชุมชนให้ยั่งยืน*

Lakban Lakmuaeng: Process Community Development for Sustle Stability

พระมหาประทีป สบุญโม (พระสมิทธิ) และพระครูปัจฉิมวราญกุล
Phramaha Pratheep Saṅgāmo (Phromsith) and Phrakhrū Patchimwaranukun
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand
Corresponding Author, E-mail: Promsith820@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาประวัติและพัฒนาการของหลักบ้านหลักเมืองในภาคอีสาน 2) ศึกษากระบวนการพัฒนาชุมชนที่สัมพันธ์กันกับความเชื่อเรื่องหลักบ้านหลักเมืองในภาคอีสาน เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล จากการสังเกตอย่างมีส่วนร่วมและสัมภาษณ์เชิงลึก แบบมีโครงสร้างจากประชากรกลุ่มเป้าหมาย นักวิชาการทางพระพุทธศาสนา 30 รูป/คน และนำเสนอผลการศึกษาในแบบพรรณนาเชิงวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบว่า หลักบ้านสร้างขึ้นจากบทบัญญัติทางพระพุทธศาสนาในพระวินัยเรื่องของการนำแผ่นดินเป็นนิมิต ได้รับอิทธิพลรูปทรงจากศิลปะในสมัยปาละ-เสนะของอินเดีย พัฒนามาจากแนวคิดการปักแท่งหินสลักรูปเสมาธรรมจักรในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เริ่มต้นขึ้นในอาณาจักรทวาราวดี สุโขทัย อโยธยา และรัตนโกสินทร์ มีการปรับประยุกต์เข้ากับชุมชนจนถึงปัจจุบัน

หลักบ้าน ในพื้นที่ภาคอีสาน มีพัฒนาการด้านคติ แนวคิด สู่รูปแบบศิลปกรรมที่มีความสัมพันธ์กับผู้คน โดยเป็นหมุดหมายในการตั้งบ้านและเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน ซึ่งมีความสัมพันธ์กับพื้นที่ใจกลางของบ้านที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ต่อมาชาวบ้านได้นำความเชื่อศรัทธาทางพุทธศาสนาเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ให้กับหลักบ้านอีกด้วย นอกจากนี้หลักบ้านในเขตพื้นที่วิจัยยังมีความหลากหลายทั้งทางด้านวัสดุและรูปแบบศิลปะ พบในเขตพื้นที่บ้านดงพอง ตำบลศิลา บ้านหนองตม ตำบลหนองตม อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น

หลักเมือง ในพื้นที่ภาคอีสาน มีพัฒนาการด้านคติ แนวคิด สู่รูปแบบศิลปกรรมที่มีความสัมพันธ์กับผู้คน โดยเป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนในระดับเมือง และมีพัฒนาการทางแนวคิดมาจากหลักบ้าน ตลอดจน

---

*ได้รับบทความ: 28 มกราคม 2564; แก้ไขบทความ: 11 มีนาคม 2564; ตอรับตีพิมพ์: 21 มิถุนายน 2564

มีการพัฒนาแนวคิดในการใช้วัสดุประเภท “ไม้มงคล” ที่มีชื่อและความหมายสัมพันธ์กับ “เมือง” เพื่อให้เป็นหมุดหมายหลักเมือง ปรากฏการตั้งเสาไม้หลักเมืองพบในเขตพื้นที่บ้านดงพอง ตำบลศิลา บ้านหนองตุม ตำบลหนองตุม อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น

คำสำคัญ: หลักบ้านหลักเมือง; กระบวนการพัฒนาชุมชน; ความยั่งยืน

Abstract

The aims of this research were: 1) to study the history and development of Lakban Lakmueang, 2) to study the community development process in relation to the beliefs of the Lakban Lakmueang in the northeast region. This was a qualitative research, collecting and analyzing data from participatory observations and structured in-Depth interviews, from the target group 30 Buddhist Scholars of the study area and present the study results with a descriptive method.

The results of study revealed that: the Lakban Lakmueang created from Buddhist provisions in Vinaya (discipline) on bringing stone for making boundary maker. It was influenced by the shape of the Pala-Sena period of India. It has been developed from the concept of a stone carving of the Sema Dhamma cakra pillar in the period of king Ashoka, the great. It begun in Tawarawadi, Sukho Thai, Ayutthaya and Rattanakosin kingdoms.

The Lakban in the northeastern region, there has been developed of motto and concept towards art models that related to people. It is the peg(pin) to setting up a village and a spiritual center for setting up a village that is related to the heat of the sacred village. Later, the villagers brought their beliefs in Buddhism to increase the sanctity of the Lakban. In addition, the Lakban. in the research area also has a wide variety of materials, and art model found at Ban Dongphong area, Sila sub-district and Ban Nongtum, Nongtum, sub-district, Mueang district, Khon Kaen province.

The Lakmueang (city pillar) in the northeast area, there has been a development of motto and concept towards art model of people that related to people. It is the center of people's minds at the city level. And the conceptual development comes from the Lakban (village pillar) principle as well as the development of the concept of using auspicious wood material with a name and meaning related to the city in order to be a

city landmark which the phenomenon of setting up the main wooden pillar found at the Ban Dongphong area, Sila sub-district and Ban Nongtum area Nongtum, sub-district, Muesng District, Khon Kaen province.

Keywords: Lakban Lakmuaeng; Process Community Development; Sustainability

1. บทนำ

หลังจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว เมื่อประมาณ พ.ศ. 236 พระพุทธศาสนาได้แผ่เข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน สมัยเดียวกันกับประเทศศรีลังกา การส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศต่างๆ 9 สาย โดยการอุปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกมหาราชกษัตริย์อินเดียในขณะนั้นประเทศไทยรวมอยู่ในดินแดนที่เรียกว่าสุวรรณภูมิ ขอบเขตกว้างขวาง มีประเทศรวมกันอยู่ในดินแดนส่วนนี้ทั้ง 7 ประเทศในปัจจุบัน ได้แก่ ไทย พม่า ศรีลังกา ญวน กัมพูชา ลาว มาเลเซีย สันนิษฐานว่ามีใจกลางอยู่ที่จังหวัดนครปฐมของไทย เนื่องจากได้พบโบราณวัตถุที่สำคัญ เช่น พระปฐมเจดีย์ และรูปธรรมจักรวางหมอบเป็นหลักฐานสำคัญ แต่พม่าก็สันนิษฐานว่ามีใจกลางอยู่ที่เมืองสะเทิมภาคใต้ของพม่า พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่สุวรรณภูมิในยุคนี้ นำโดยพระโสณะและพระอุตตระ พระเถระชาวอินเดีย เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแถบนี้ จนเจริญรุ่งเรืองมาตามลำดับ โดยพิจารณาจากโบราณสถานและโบราณวัตถุต่างๆ เช่น พระปฐมเจดีย์ ศิลารูปพระธรรมจักรไบเซมาหิน เป็นต้น

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในปัจจุบันที่สะท้อนให้เห็นถึงการรวมตัวระหว่างความเชื่อพื้นถิ่นและหลักพุทธ

ศาสนา เสาหลักเมือง ซึ่งถือได้ว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจอยู่เหนือจิตใจของผู้คนส่วนใหญ่ในประเทศไทย ปัจจุบันนี้ล้วนแล้วแต่มีเสาหลักประจำเมืองอันเนื่องมาจากความเชื่อพื้นฐานของกลุ่มคน ความศรัทธา นับถือ และส่วนหนึ่งเป็นผลของนโยบายแห่งทางอำนาจรัฐทั้งสิ้น แต่ไม่ว่าด้วยเหตุผลใดก็ตาม ภาพลักษณ์ของเสาหลักเมืองในปัจจุบันย่อมปรากฏออกมาให้เห็นมากกว่าเป็นเพียงแต่เสาประจำเมืองต้นหนึ่งที่เป็นศูนย์กลางความสิ่งศักดิ์สิทธิ์และแสดงถึงความมั่นคงของเมือง แต่ความสำคัญในปัจจุบันย่อมมีมากกว่าบทบาทหน้าที่หลัก โดยมีความสำคัญประหนึ่งพระพุทธรูปที่เป็นที่พึ่งทางจิตใจของประชาชน อันเนื่องจากการรวมความเชื่อทางศาสนาเข้ากับความสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในตัวเสาหลักเมืองนั่นเอง ดังเช่นที่อยู่ในปัจจุบันนี้ (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2541, หน้า 6)

ภาคอีสานเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่สืบทอดมรดกจากบรรพชนมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน โดยผูกพันกับธรรมชาติป่าวัฒนธรรมชุมชนได้รับการสั่งสมแนวคิด ภูมิปัญญา ปลูกศรัทธา คติ ความเชื่อ จนเป็นแบบแผนการดำรงชีวิตที่มีคุณค่า อันแสดงให้เห็นถึงความเฉลียวฉลาดของทรัพยากรบุคคล และสังคมพื้นถิ่นสังคมอีสานเคร่งครัดในรูปแบบของประเพณี พิธีกรรม เชื่อถือในเรื่อง บาป-บุญ

คุณ-โทษ ขวัญ-วิญญาน เทวดาอารักษ์ ตลอดจน ผีसानางไม้อย่างจริงจัง โดยมีการเช่นสรวงบัดพลี ตามฤดูกาลพร้อมกันนี้ กับปฏิบัติภารกิจทาง ศาสนาด้วยความมั่นคงตามค่านิยมของชุมชน เพื่อสร้างขวัญและกำลังใจ หรือแก้ไขปัญหาชีวิต ที่พึงมี อันจะเป็นประหนึ่งภูมิคุ้มกันภัยพิบัติทั้งหลาย ทั้งปวงมิให้มากล้ำกรายตน หรือครอบครัวตลอด จนทุกชีวิตในชุมชน นอกจากนี้ยังได้แสดงถึงความ กตัญญูเชิดชูคุณความดีของบรรพชนผู้กลายเป็นผี ไปแล้วอีกด้วย (เสรี พงศ์พิศ, 2536, หน้า 12)

คติความเชื่อเรื่อง “ผี” นั้นชาวอีสานเชื่อกันว่า ผีมีอยู่สองกลุ่มใหญ่ กลุ่มหนึ่งเป็นผีประเภท แม่คุณความดี ช่วยคุ้มครองปกป้องภัยพิบัติทั้งปวง ที่จะมากล้ำกราย ตลอดจนดูแลรักษาชุมชนให้เกิด สันติสุข ขณะเดียวกันก็อาจบันดาลให้เกิดความ เดือดร้อนยุ่งยากได้ หากผู้ใดล่วงละเมิดขาดความ เคารพยำเกรง หรือมีพฤติกรรมอันไม่พึงปรารถนา ของชุมชน กลุ่มผีดังกล่าวมีผีเจ้า ผีนาย ผีบ้าน ผีเรือน ผีเจ้าที่ ผีปู่ย่า ผีปู่ตา ผีตายาย ผีมหะลักซ์ หลักเมือง ผีฟ้า ผีแถน ผีมด ผีหมอ ผีเจ้าปู่หลุบตา หรือผีที่ชาวบ้านนับถือเฉพาะถิ่นซึ่งมีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป เป็นต้น ส่วนผีอีกกลุ่มหนึ่งเป็นผีร้าย ที่คอยมุ่งทำลายล้าง เบียดเบียน ก่อความวุ่นวาย สับสนให้เกิดโทษภัยอยู่เนืองๆ เช่น ผีปอบ ผีเปรต ผีแม่เลี้ยง ผีห้า เป็นต้น (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, 2525, หน้า 25)

ผู้นำชุมชนชาวอีสานได้ก่อตั้งชุมชนขึ้นมา ณ บริเวณใดก็ตามย่อมจะต้องสร้างบ้านเรือน โรง หอ หรือศาล (ตูป) ไว้เป็นที่พำนักอาศัยของ กลุ่มผีประเภทที่ให้คุณไว้เสมอ ณ บริเวณใกล้เคียง เพื่อเป็นที่พึ่งพิงสำหรับบูชาเช่นสรวงสังเวชเป็น

ยึดเหนี่ยวทางใจความเชื่อดังกล่าว เป็นความเชื่อที่มีอยู่ก่อนในท้องถิ่น ก่อนที่ในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จะรับความเชื่อทางศาสนาจากประเทศ อินเดียเข้ามาสู่ภูมิภาค ย่อมแน่นอนว่าเมื่อศาสนา ได้เข้ามามีอิทธิพลต่อกลุ่มคนดั้งเดิม ความเชื่อที่มีอยู่เดิมนั้นย่อมเปลี่ยนแปลงไป หากแต่มีการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมให้เข้ากับตัวศาสนาที่ปรากฏ นั้นๆ ศาสนาแรกที่มีความเกี่ยวข้องกับการนับถือ เสาหลักเมืองคือ ศาสนาพราหมณ์ มีคติเชื่อในเรื่อง เขาพระสุเมรุ รวมทั้งเสาแกนคั่นระหว่างสวรรค์กับ โลกมนุษย์เรียกว่า ชัมภะ ความเชื่อเนื่องในศาสนา พราหมณ์นี้เองได้ส่งต่อแนวคิด หลักปรัชญา และระบบสัญลักษณ์ให้กับศาสนาในเวลาต่อมา เมื่อศาสนาทั้งสองเข้าสู่ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ย่อมทำให้เกิดทางศาสนาต่างๆ เจริญรุ่งเรือง ขึ้นบนวัฒนธรรมเดิมที่มีอยู่ก่อนหน้า ในกรณีการสร้างเสากลางชุมชนได้ถูกยกระดับขึ้นเป็นเสาหลัก ประจำหมู่บ้าน และเสาหลักเมือง (دنุพล ไชยสินธุ์ และรำเพย ไชยสินธุ์, 2529, หน้า 36)

หลักบ้าน หลักเมือง จึงเป็นศูนย์กลางในการประกอบพิธีทางพระพุทธศาสนา เช่นมีข้อห้าม และข้อปฏิบัติที่ชุมชนได้ทำกติการ่วมกัน เช่นในวันพระห้ามฆ่าสัตว์ ห้ามยิงปืนในหมู่บ้าน เป็นต้น มีกิจกรรมทำร่วมกันในงานบุญฮีต 12 คอง 14 จึงทำให้ชุมชนนั้นอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข และมีความความเชื่อเรื่องศูนย์กลางจักรวาล เสาหลักเมือง จึงมีความหมายมากกว่าเสาคัดดีสิทธ์์กลางเมืองแต่ ยกกระดับขึ้นประหนึ่งว่าเป็นศูนย์กลางจักรวาลและเมืองนั้นคือเขาพระสุเมรุ พิธีกรรมทั้งหมดถูกผสมรวมกันอย่างสอดคล้อง และพัฒนาความเชื่อดั้งเดิม

ของพื้นที่นั้นที่มีความสำคัญขึ้นและมีอิทธิพลต่อรัฐประเทศในที่สุด (ไพฑูริย์ มีกุล, 2528, หน้า 21)

ผู้วิจัย จึงสนใจศึกษาหลักบ้านหลักเมืองในปัจจุบันนี้มีมิติเชื่อมโยงกับความเชื่อเรื่องเสาหลักเมืองบ้านของกลุ่มคนพื้นที่ที่มีอยู่ดั้งเดิมก่อนจะมีการรับเอาวัฒนธรรมทางศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธที่มีต้นกำเนิดจากดินแดนชมพูทวีปเข้ามายังภูมิภาค ความเชื่อดั้งเดิมและความเชื่อทางศาสนานี้มีการประยุกต์ใช้ร่วมกันและมีอิทธิพลต่อจิตใจของคนในชุมชนปัจจุบันอย่างยิ่ง แม้ว่าความเชื่อดังกล่าวกลายเป็นสิ่งสำคัญหนึ่งในสังคมแต่ทว่ากลับไม่มีการสำรวจหรือมีการศึกษาอย่างละเอียดในแง่พัฒนาการของรูปแบบความเชื่อนั้นจึงเป็นที่มาของการศึกษาในครั้งนี้

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติและพัฒนาการของหลักบ้านหลักเมืองในภาคอีสาน
2. เพื่อศึกษากระบวนการพัฒนาชุมชนที่สัมพันธ์กันกับความเชื่อเรื่องหลักบ้านหลักเมืองในภาคอีสาน

3. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร และคุณภาพ (Documentary research) โดยแบ่งการดำเนินงานออกเป็น 2 ขั้นตอนดังนี้ คือ

1. ขอบเขตด้านเอกสาร ประกอบด้วย เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) คือ พระไตรปิฎก ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539 และตำราเอกสารงานแปลหลักบ้านหลักเมือง และเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) คือ อรรถกถาฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย งานวิทยานิพนธ์ เอกสารงานวิจัย ตำราและบทความทางวิชาการ หนังสือ วารสาร สื่อสิ่งพิมพ์ สิ่งพิมพ์อิเล็กทรอนิกส์ที่เผยแพร่บนอินเทอร์เน็ตที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

2. ขอบเขตด้านพื้นที่ ผู้วิจัยได้กำหนดพื้นที่ในการศึกษาแบบเจาะจง (Purposive Selection) ได้แก่ ชุมชนที่ตั้งของหลักบ้านหลักเมืองในภาคอีสาน โดยเลือกกลุ่มศึกษาเฉพาะ ดังนี้ 1) ชุมชนบ้านดงพอง หมู่ 10 ตำบลศิลาอำเภอมือง จังหวัดขอนแก่น 2) ชุมชนบ้านหนองตุม ตำบลหนองตุม อำเภอมือง จังหวัดขอนแก่น

3. ขอบเขตด้านประชากร กลุ่มประชากร หมายถึง กลุ่มพระสงฆ์ ปราชญ์ท้องถิ่น ผู้นำชุมชน และประชาชนในชุมชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่ตั้งของวัฒนธรรมความเชื่อเรื่องหลักบ้านหลักเมืองหรือเคยร่วมกิจกรรม ประเพณีพิธีกรรมวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับหลักบ้านหลักเมือง

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้เลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive Selection) ประกอบด้วย กลุ่มบุคคล 2 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักหรือกลุ่มผู้รู้ (Key Informants) จำนวน 24 รูป/คน และ 2) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไป (General Informants) ที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมหลักบ้านหลักเมืองจำนวน 6 รูป/คน รวมทั้งสิ้นจำนวน 30 รูป/คน

4. สรุปผลการวิจัย

สรุปผลการวิจัยโดยแยกตามวัตถุประสงค์ได้ดังนี้

1. กำหนดและพัฒนาการวัฒนธรรมไบเซมาหินในพระพุทธศาสนาไบเซมาหินได้ถือกำเนิดขึ้นในสมัยพุทธกาล เมื่อครั้งที่พระพุทธองค์ทรงได้อนุญาตให้สังฆกำหนดเขตสงฆ์ในการกระทำสังฆกรรมคือลงอุโบสถสวดพระปาฏิโมกข์ ภิกษุทั้งหลายจะสมมติสังวาสี่มานี้ควรผูกขันธ์สี่มาก่อน เพื่อการทำสังฆกรรมทั้งหลายมีบรรพชาและอุปสมบท เป็นต้น นิमितหรือเครื่องหมายที่ใช้กำหนดอาณาเขตในการทำอุโบสถกรรมจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง ในนิมิตทั้ง 8 ที่ทรงบัญญัติการนำแผ่นหินมา เป็นนิมิตหรือเครื่องหมายแสดงอาณาเขตของโรงอุโบสถหรือแสดงสถานที่สำหรับทำอุโบสถกรรมสวดพระปาติโมกข์จึงเกิดขึ้นมีมาตั้งแต่ครั้งนั้น และเป็นที่ยอมรับเรื่อยมาพัฒนาการไบเซมาหินในประเทศไทยได้รับเอาพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทมาแต่ครั้งแรกเริ่มในอาณาจักรทวารวดีเรียกว่าเถรวาทแบบมอญ (ประยูร อุลูชาฎะ, 2520) ในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ตอนต้นเรื่อยมานั้น ถือว่าเป็นเถรวาทแบบขอม ส่วนทางล้านนานั้นเป็นสายมอญ โดยยึดหลักเอาตัวอักษรธรรมล้านนาที่พัฒนามาจากอักษรมอญเป็นหลัก อิทธิพลไบเซมาหินทางพระพุทธศาสนาเหล่านี้จะส่งผลไปสู่ผลงานทางศิลปกรรมในไบเซมาหินที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละชุมชนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งจะสามารถแยกแยะศิลปกรรมและวัฒนธรรมของยุคสมัยและการผสมผสานวัฒนธรรมระหว่างกัน แต่อาจจะแตกต่างกันบ้างใน

รายละเอียดศิลปกรรมไบเซมาหินพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทสมัยทวารวดีในภาคอีสาน นอกจากนี้จะทำหน้าที่กำหนดเขตแดนของสังฆกรรมแล้วยังเป็นสื่อในการนำเสนอคติธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ที่ภูมิปัญญาช่างโบราณได้แปลงออกมาจากคำสอนในคัมภีร์ แกะสลักเป็นเรื่องราวลงบนแผ่นหิน เป็นผลงานพุทธศิลป์ที่สร้างขึ้นโดยได้รับอิทธิพลรูปทรงจากศิลปะในสมัยปาละ-เสนะของอินเดีย ผสมผสานกับแนวคิดการปักแท่งหินสลักรูปเสมาธรรมจักรขนาดใหญ่ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เป็นความเชื่อที่เข้ามาพร้อมการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของคณะพระสมณทูต (ประยูร อุลูชาฎะ, 2520, หน้า 45)

2. วิถีชีวิตชุมชนชาวพุทธในเขตพื้นที่บ้านดงพอง ตำบลศิลา และบ้านหนองตุม ตำบลหนองตุม อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่นมีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าไม้และภูเขาสูง เป็นต้นกำเนิดของลำน้ำสำคัญ เป็นแหล่งต้นน้ำที่ไหลหล่อเลี้ยงทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์เรื่อยมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ด้วยสภาพภูมิประเทศดังกล่าวดึงดูดให้ผู้คนเข้าจับจองพื้นที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนจนเกิดเป็นชุมชน สร้างวัฒนธรรมพร้อมกับประวัติศาสตร์ในหลายยุคหลายสมัย เมืองชัยภูมิจึงเป็นเมืองโบราณในประวัติศาสตร์ จากหลักฐานกลุ่มไบเซมาหินเป็นสิ่งยืนยันได้ว่า ชุมชนของชาวอีสานภูมิเริ่มมีการรับเอาศิลปวัฒนธรรม ประเพณี คติความเชื่อมาจากแหล่งอื่น ผสมผสานกันระหว่างความเชื่อดั้งเดิมของท้องถิ่นกับหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา ชาวบ้านได้ยอมรับเอาวัฒนธรรมต่างๆ โดยเฉพาะวัฒนธรรมทางด้านภาษา จากหลักฐาน

ตัวอักษรที่จารึกบนใบเสมาหิน และการถ่ายทอดผ่านเรื่องราวในชาติด้วยฝีมือการสลักแผ่นหิน สอดแทรกวรรณกรรม ศิลปกรรม วัฒนธรรมการแต่งกาย และขนบธรรมเนียมประเพณี ซึ่งถือเป็นเอกลักษณ์ของชาวชัยภูมิเอาไว้อีกด้วย แสดงให้เห็นถึงการเป็นกลุ่มคนที่มีจิตใจเปิดกว้างในการรับวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามาแล้วแสดงออกเป็นวัฒนธรรมที่งดงาม โดยใช้ศิลปกรรมเป็นสื่อตามแบบฉบับของตนเองภาพสลักบนหลักบ้านได้สะท้อนภาพวิถีชีวิตของชุมชน (สุรพล คำธิร์กุล, 2521, หน้า 21) ปรากฏเป็นหลักธรรมสำหรับนำไปปฏิบัติในชีวิตของตนเอง ครอบครัว และชุมชนให้มีความเสียสละต่อกันในชุมชน ให้มีระเบียบวินัย เคารพกฎกติกาของสังคม เป็นคนมีเหตุผลยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น รู้จักรักษาน้ำใจหรือรู้จักพัฒนาความรู้สึกรู้จักคิดให้คิดดีมีเมตตาต่อกันและกัน ให้เป็นคนรู้จักแสวงหาทางที่จะทำให้เกิดสติปัญญาเป็นคนมีคุณธรรมประจำจิตใจไม่หลงงมงายเชื่อสิ่งต่างอย่างไร้เหตุผล และให้เป็นมีความกตัญญูกตเวที เป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีมีศรัทธาอันมั่นคงในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ให้เป็นคนมีความอดทนต่อปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับชีวิต รู้จักมีสติสัมปชัญญะข่มจิตใจของตนเองได้ ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ฝ่ายต่ำมีจิตใจที่บริสุทธิ์สะอาดงดงาม มีความเมตตากรุณาเห็นอกเห็นใจกัน และมีปัญญารู้เท่าทันในการดำเนินชีวิต

3. วัฒนธรรมสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมหลักบ้านหลักเมืองกับวิถีชีวิตชุมชนชาวพุทธในภาคอีสานได้สลักที่ปรากฏบนใบเสมาหินในเขต

พื้นที่บ้านดงพอง ตำบลศิลาและบ้านหนองตุม ตำบลหนองตุม อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ได้แสดงเรื่องราวความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างกัน ถ่ายทอดวัฒนธรรมทางด้านความเชื่อ ความศรัทธา ศิลปกรรม ประเพณี พิธีกรรม ภาษา ตัวอักษร วรรณกรรม การแต่งกาย เป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดในระดับของเครือญาติหรือมีอิทธิพลระหว่างกัน

3.1 รูปแบบของงานศิลปกรรมใบเสมาหินมีความคล้ายกัน มีขนาด รูปร่าง และรูปทรงของใบเสมาหิน การนำเสนอภาพในลักษณะแบบเดียวกัน การจัดวางองค์ประกอบของภาพที่มีความคล้ายคลึงกันไม่ว่าจะเป็นการจัดองค์ประกอบของภาพขาดก การตกแต่งด้วยลวดลาย รวมถึงการเลือกวัสดุที่นำมาใช้ในการแกะเป็นใบเสมาหิน คือ หินทราย แสดงถึงความศรัทธาที่ถ่ายทอดออกมาเป็นความสวยงามที่แฝงไว้ด้วยวัฒนธรรมที่มีรูปแบบเฉพาะ เกิดความสุนทรีย์จากความงามภายนอก ในด้านของมิติ รูปทรง ลวดลาย และงามภายในที่เกิดจากความหมาย มิติแห่งธรรม ความประทับใจ ระบบการเรียนรู้ คุณค่า ซึ่งเกิดจากการตีความในใบเสมาหินเหล่านั้น (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2522, หน้า 29-37)

3.2 หลักบ้านหลักเมือง แสดงถึงความเชื่อเรื่องการทำบุญกุศลเพื่อความสุขในโลกหน้าเพื่อการได้ไปเกิดในยุคสมัยพระศรีอริยเมตไตรยพระพุทธเจ้า นอกจากภาพสลักแล้ว อักษรที่จารึกบนใบเสมาหินยังมีเนื้อหาเกี่ยวกับการทำบุญกุศล ที่ประกาศสรรเสริญบุญกุศลที่ตนเองได้กระทำเอาไว้แล้ว ได้แสดงถึงความเจริญทางด้านวัฒนธรรมและภูมิปัญญาแผ่เข้ามาสู่ในชุมชน

ได้แสดงถึงความสามารถ เฉลียวฉลาดของคนในชุมชนในด้านการศึกษา การเปิดรับวัฒนธรรมจากต่างถิ่น เพราะบางชนชาติในโลกมีเฉพาะภาษาพูดแต่ไม่มีรูปอักษรที่ใช้สื่อภาษาของตนเป็นภาษาเขียน หรือสามารถอ่านและเขียนภาษาอื่น นอกจากภาษาของตนเองได้ แสดงให้เห็นถึงการเป็นกลุ่มคนที่มีจิตใจเปิดกว้างในการรับวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามาแล้วแสดงออกเป็นวัฒนธรรมที่งดงามโดยใช้ศิลปกรรมเป็นสื่อตามแบบฉบับของตนเอง (ธนพล ไชยสินธุ์ และรำเพย ไชยสินธุ์, 2533, หน้า 23)

3.3 ในชุมชนมีการสืบทอดพิธีกรรมรำผีฟ้าในทุกชุมชน การรักษาโรคด้วยการรำรำ แสดงให้เห็นความเชื่อเรื่องราวเกี่ยวกับการเคารพนับถือผีบรรพบุรุษ การจัดพิธีการเลี้ยงผีบรรพบุรุษ การทำบุญอุทิศ และพิธีการสงฆ์ใบเสมาหินในวันสงกรานต์ด้วย ดังนั้น จังหวัดชัยภูมิจึงเป็นดินแดนแห่งประวัติศาสตร์และความสงบสุข มีความเจริญรุ่งเรืองทางด้านศิลปวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา

5. อภิปรายผลการวิจัย

1. จากการวิจัย หลักบ้านหลักเมือง กระบวนการพัฒนาชุมชนให้ยั่งยืน พบว่า หลักบ้านหลักเมือง สร้างขึ้นจากบทบัญญัติทางพระพุทธศาสนาในพระวินัยเรื่องของการนำแผ่นดินเป็นนิมิตได้รับอิทธิพลรูปทรงจากศิลปะในสมัยพละ-เสนะของอินเดีย พัฒนามาจากแนวคิดการปักแท่งหินสลักรูปเสมาธรรมจักรในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเริ่มต้นขึ้นในอาณาจักรทวาราวดี สุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ มีการปรับประยุกต์เข้ากับชุมชนจนถึงปัจจุบัน ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ

ชยาภรณ์ สุขประเสริฐ, พระครูศรีปัญญาวิกรม, และไว ชีรัมย์ (2560, หน้า 135-153) ได้ทำวิจัยเรื่อง เสมา: ประวัติศาสตร์ คุณค่า และการจัดการการอนุรักษ์ขององค์กรพระพุทธศาสนาในจังหวัดบุรีรัมย์ พบว่า ใบเสมาในจังหวัดบุรีรัมย์ มีประวัติความเป็นมาและลักษณะทางศิลปกรรม พบว่า ใบเสมาบางแห่งมีอายุของการสร้างมาตั้งแต่สมัยทวารวดี การสร้างโดยมีคติความเชื่อแนวความคิดและเหตุผลในการสร้าง กล่าวคือใช้เป็นนิมิตหรือเครื่องหมาย เพื่อกำหนดขอบเขตของพระอุโบสถอันเป็นสถานที่ร่วมทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ ซึ่งมีบัญญัติไว้ในวินัยมุข ซึ่งการกำหนดเขตสีมานั้นต้องหมายกำหนดเขตด้วยวัตถุบางอย่างที่เหมาะสม 8 ชนิดดังต่อไปนี้ ภูเขา ศิลา ป่าไม้ ต้นไม้ จอมปลวก หนทาง (ถนน) แม่น้ำ

2. กระบวนการพัฒนาชุมชนที่สัมพันธ์กันกับความเชื่อเรื่องหลักบ้านหลักเมืองในภาคอีสาน หลักบ้านหลักเมืองในพื้นที่ภาคอีสาน มีพัฒนาการด้านคติ แนวคิด สู่รูปแบบศิลปกรรมที่มีความสัมพันธ์กับผู้คน โดยเป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนในระดับเมือง และมีพัฒนาการทางแนวคิดมาจากหลักบ้าน ตลอดจนมีการพัฒนาแนวคิดในการใช้วัสดุประเภท “ไม้มงคล” ที่มีชื่อและความหมายสัมพันธ์กับ “เมือง” เพื่อให้เป็นหมุดหมายหลักเมือง ซึ่งปรากฏการตั้งเสาไม้หลักเมืองซึ่งพบในเขตพื้นที่บ้านดงพอง ตำบลศิลา และบ้านหนองตูม ตำบลหนองตูม อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่นกระบวนการพัฒนาชุมชนให้ยั่งยืน

2.1 มิติทางเศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่าเศรษฐกิจแบบพออยู่พอกิน พอประมาณและมั่งคั่ง

ยั่งยืน สามารถพึ่งพาตนเองได้พ้นจากความยากจน โดยมีอาชีพที่สุจริตโดยใช้ความเป็นวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมผสมผสานความทันสมัยแบบใหม่ๆ แต่ยังคงรักษารากฐานความเป็นอัตลักษณ์เฉพาะพื้นที่ของตนไว้ได้อย่างเหนียวแน่น ช่วยให้กลุ่มวิสาหกิจชุมชนกลุ่มอาชีพต่างๆ และกลุ่มเกษตรกรจำนวนมากมีรายได้เพิ่มสูงขึ้นอย่างเห็นได้ชัด จากความพยายามในการพลิกฟื้นของดีที่มีอยู่ในชุมชนให้คนภายนอกสัมผัสได้และเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนที่สุด เกิดชีวิตที่มีสุข พ้นจากความยากจนสามารถพึ่งตนเองได้ มีครอบครัวที่อบอุ่นและเป็นสุขตามหลักการพัฒนาที่ยั่งยืน

2.2 มิติทางสังคมมีการสร้างแนวทางปฏิบัติร่วมกันเป็นการสร้างภูมิคุ้มกันและหลักประกัน ความสมดุล ความเสมอภาคให้เกิดขึ้นในสังคม แก้ปัญหาต่างๆ ของคนในชุมชนและวางแผนไว้เพื่ออนาคตป้องกันจากสิ่งที่จะเกิดขึ้นในอนาคต มีการจัดลำดับความสำคัญนั้นของปัญหา ตรงจุดตามเป้าหมายที่ทุกฝ่ายเห็นว่าควรปรับปรุงแก้ไขพัฒนาาร่วมกัน เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายของภาครัฐ เกิดสังคมร่วมรับผิดชอบร่วมกันดำเนินงาน ร่วมกันคิด ร่วมลงมือปฏิบัติการ ร่วมในการแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกันในการติดตามและประเมินผลให้เกิดความยั่งยืน

2.3 มิติทางวัฒนธรรมการจัดกิจกรรมการดำรงชีพตามวิถี ประเพณีวัฒนธรรมของชุมชน โดยมีวัดเป็นศูนย์รวมใจในกิจกรรมต่างๆ มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาของตนเอง เกิดการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนส่วนหนึ่งเป็นการสืบทอดวิถีชีวิตวัฒนธรรมให้แก่คนรุ่นหลัง ทำให้เกิดการ

ซึมซับทางวิถีวัฒนธรรมของตนเอง สร้างความผูกพันของคนในชุมชนเกิด มีผู้นำรุ่นเก่าถ่ายทอดวิถีชีวิตวัฒนธรรมสู่ผู้นำรุ่นใหม่ เกิดการขยายเครือข่ายทางวัฒนธรรมเกิดผู้นำที่เป็นทางการและผู้นำที่ไม่เป็นทางการ รวมถึงผู้นำกลุ่มกิจกรรมต่างๆ ให้มีบทบาทผู้นำเพื่อเป็นแบบอย่างให้สมาชิกชุมชนและกลุ่มเยาวชนได้ปฏิบัติตามในการนำวัฒนธรรมที่มีอยู่มาปรับประยุกต์ใช้อย่างต่อเนื่อง แต่ยังคงรักษารากของวัฒนธรรมไว้อย่างลึกซึ้ง

2.4 มิติทางด้านสิ่งแวดล้อมการสร้างจิตสำนึกการตระหนักรู้ถึงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รวมถึงระบบการควบคุมมลภาวะทางสิ่งแวดล้อมปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาให้มีความสำคัญต่อสิ่งแวดล้อม เป็นการสร้างแนวปฏิบัติร่วมกันและความมั่นคงทางสิ่งแวดล้อมปลูกจิตสำนึกให้ทุกคนเพื่อเกิดการห่วงหาเป็นส่วนตัวของการอนุรักษ์โดยใช้วิถีชีวิตของคนในชุมชนมาเป็นตัวกำหนด เกิดการวางแผนการดำเนินการที่เหมาะสมต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมบริโภคและกระแสโลก เป็นการสร้างความสมดุลของสิ่งแวดล้อมในชุมชนนั้นๆ เกิดคุณค่ามากที่สุดและยั่งยืนต่อไปซึ่งสอดคล้องกับพระมหาสมคัถ์ธีรวโร (แหวนคำ) (2562) ได้เสนอบทความวิจัยเรื่อง กระบวนการพัฒนาชุมชนเมืองและชนบทสู่ความยั่งยืน ในอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา ผลการวิจัยพบว่า การวิเคราะห์กระบวนการพัฒนาและกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนเมืองและชนบทในเทศบาลตำบลเชียงคำและองค์การบริหารส่วนตำบลน้ำแวน ตามหลักการพัฒนาที่ยั่งยืน ต้อง ประกอบด้วย 1) มิติทางเศรษฐกิจ 2) มิติทาง

สังคม 3) มิติทางวัฒนธรรม การจัดกิจกรรมการดำรงชีพตามวิถี ประเพณีวัฒนธรรมของชุมชน โดยมีวัดเป็นศูนย์รวมใจในกิจกรรมต่างๆ มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาของตนเอง 4) มิติทางด้านสิ่งแวดล้อมการสร้างจิตสำนึกการตระหนักรู้ถึงทรัพยากร ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมเหมาะสมต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมบริโภคและกระแสโลกเป็นการสร้างความสมดุลของสิ่งแวดล้อมในชุมชนนั้นๆ เกิดคุณค่ามากที่สุดและยั่งยืนต่อไป

ชุมชนยั่งยืนมีกติกาข้อห้ามที่ทุกคนต้องปฏิบัติ และตั้งอยู่ในคุณธรรมคือ การรักษาศีลบำเพ็ญทานในบุญประเพณีฮีต 12 ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหานิกธ ปลัดสังข์ และวิษณุ สุมิตสวรรค์ (2560, หน้า 43-56) ได้วิจัยเรื่องการรักษาศีล 5 กับการสร้างสันติสุขในสังคมไทยให้ยั่งยืน กรณีศึกษาหมู่บ้านรักษาศีล 5 ในจังหวัดขอนแก่น ผลการวิจัยพบว่า การรณรงค์ให้เกิดการตระหนักในการประยุกต์รักษาศีล 5 มาปฏิบัติในการดำรงชีวิต โดยมุ่งให้มีการจัดตั้งและประกาศให้มีการรักษาศีล 5 ต้นแบบขึ้น เพื่อให้บังเกิดผลอย่างชัดเจนและเพื่อให้เข้าถึงหลักการสร้างสันติสุขด้วยหลักการประพฤติปฏิบัติตามหลักการรักษาศีล 5 เนื่องจากการรักษาศีล 5 เปรียบเสมือนหลักประกันชีวิตที่ทำให้เกิดความสงบสุขในสังคมหลักบ้านหลักเมือง จึงเป็นกระบวนการที่มีคุณค่าด้านคุณธรรมและจริยธรรมที่ชุมชนต้องเรียนรู้และปฏิบัติจากบรรพชนสู่ยุคปัจจุบัน ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระศรีสังฆญาณมุนี, พรธกร ปุระกัน และพูนศักดิ์ กมล (2563, หน้า 108-122) ได้วิจัยเรื่อง การศึกษาคุณค่าไบโเสมาเพื่อสร้างกระบวนการ

การเรียนรู้ด้านพุทธจริยธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผลการวิจัยพบว่า คุณค่าความสำคัญและหลักพุทธจริยธรรมในไบโเสมาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะเห็นได้ว่าหลักหินที่เป็นไบโเสมาจะมีความเชื่อมโยงเกี่ยวกับหลักในการดำเนินชีวิตและความเชื่อในท้องถิ่น พร้อมแผนรูปแบบการสอนในการทำคุณงามความดีผ่านหลักหินและรูปที่ปรากฏในหลักหินตามสถานที่ต่างทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คุณค่าความสำคัญทางหลักพุทธจริยธรรมที่ปรากฏในไบโหินเสมาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงถือได้ว่าเป็นการแสดงถึงหลักพุทธจริยธรรม ที่ต้องอนุรักษ์และพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ในเรื่องของจริยธรรม แล้วพัฒนาให้เป็นรูปแบบการศึกษาในทางด้านรูปธรรมและนามธรรมในการส่งต่อความรู้ให้แก่เยาวชนรุ่นหลังตามลำดับต่อไป

6. ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการพัฒนา

1.1 ควรมีการพัฒนาหลักพุทธจริยธรรมที่สัมพันธ์กับหลักบ้านหลักเมืองไปถอดเป็นบทเรียน เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ในชุมชนและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชนต่อไป

1.2 ควรให้การส่งเสริมในการจัดกิจกรรมที่มีความร่วมมือกันระหว่างวัด หน่วยงานราชการสถานศึกษา และประชาชนในชุมชนเกี่ยวกับองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับหลักบ้านหลักเมือง

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรศึกษาพุทธจริยธรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันของชุมชนที่สัมพันธ์กับ

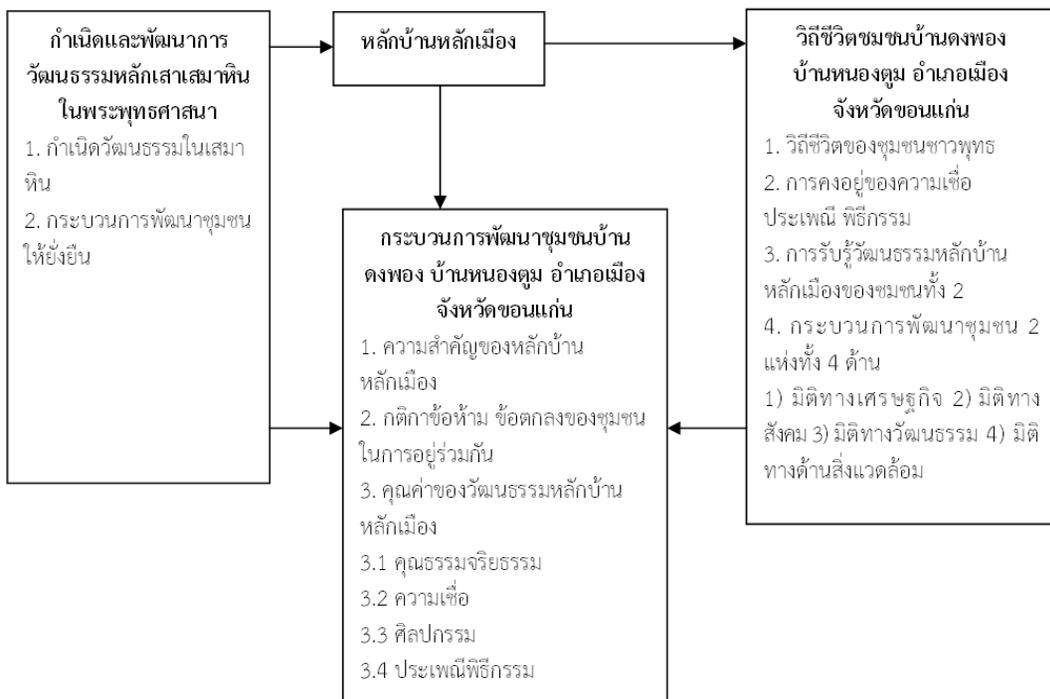
หลักบ้านหลักเมือง

2.2 ควรศึกษาวิเคราะห์ผลกระทบที่เกิดจากการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมต่อหลักบ้านหลักเมือง

7. องค์ความรู้ที่ได้รับ

การวิจัยเรื่องหลักบ้านหลักเมือง กระบวนการพัฒนาชุมชนให้ยั่งยืน มีประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับหลักบ้านหลักเมืองได้ส่งผ่าน

ความสงบสุข (Peace) ทำให้เกิดขึ้นในชุมชน ความรักใคร่ปรองดองกัน ผลเกิดจากความรู้อยู่ที่แฝงอยู่ในหลักบ้านหลักเมือง ประกอบด้วยกระบวนการพัฒนาชุมชน 2 แห่งทั้ง 4 ด้าน 1) มิติทางเศรษฐกิจ 2) มิติทางสังคม 3) มิติทางวัฒนธรรม และ 4) มิติทางด้านสิ่งแวดล้อม อันเป็นหลักพุทธปรัชญา (Philosophy) หลักพุทธจริยธรรม (Ethic) ศิลปกรรม (Arts) และวัฒนธรรม (Culture) ดังภาพที่ปรากฏนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้รับ

เอกสารอ้างอิง

- ชยาภรณ์ สุขประเสริฐ, พระครูศรีปัญญาวิกรม และไว ชีรัมย์. (2560). เสมา: ประวัติศาสตร์ คุณค่าและ การจัดการการอนุรักษ์ขององค์การพระพุทธศาสนาในจังหวัดบุรีรัมย์. *วารสารสถาบันวิจัยและ พัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม*, 4(1), 135-153.
- ดนุพล ไชยสินธุ์ และรวิชัย ไชยสินธุ์. (2529). *ใบเสมาหินวัดพัทธสีมารามหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญ ของเมืองเลย*. เลย: ศูนย์วัฒนธรรม จังหวัดเลย.
- ประยูร อุคฺษาภูษะ. (2520). *ศิลปะแห่งอาณาจักรไทยโบราณ*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- พระมหานิกร ปลัดสังข์ และวิชญ์ สุमितสุวรรณ. (2560). การรักษาศิล 5 กับการสร้างสรรค์สุขในสังคมไทย ให้ยั่งยืน กรณีศึกษา หมู่บ้านรักษาศิล 5 ในจังหวัดขอนแก่น. *วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์*, 13(3), 43-56.
- พระมหาสมศักดิ์ ธีรวโส (แหวนคำ). (2562). *กระบวนการพัฒนาชุมชนเมืองและชนบทสู่ความยั่งยืนใน อำเภอยางคำ จังหวัดพะเยา*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระศรีสังญาณมณี, ประภร ปุระกัน และพูนศักดิ์ กมล. (2563). การศึกษาคุณค่าใบเสมาเพื่อสร้าง กระบวนการเรียนรู้ด้านพุทธจริยธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. *วารสารสังคมศาสตร์และ มานุษยวิทยาเชิงพุทธ*, 5(2), 108-122.
- ไพฑูริย์ มีกุล. (2528). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยต้น*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- วิบูลย์ ลีสุวรรณ. (2525). *ศิลปะน่ารู้ในสองทศวรรษ*. กรุงเทพฯ: พิษณุเศ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2522). เขตสะสม ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ในอีสานเหนือ. *วารสารเมืองโบราณ*, 6(1), 29-37.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2541). *คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุรพล ดำริห์กุล. (2521). *วัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในเขตลุ่มน้ำเลยตอนต้น*. กรุงเทพฯ: ศิลปากร.
- เสรี พงศ์พิศ. (2536). *ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.